

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

жоқ. Біз Ақымет айтқандай, жете тексеріп, толық дәлелдер көрсеткелі отырмыз», – дей келіп, латын жазуының артықшылықтарын көрсетеді: «Мәселен, бір нөмір қазақ газетін басып шығару үшін 15 бұт араб (түрік) әрпі керек, ал латын әрпімен бассақ, 2 ½ бұт кетеді. Баспақаның түрік кәссісінде 174-200 әріп ұясы болады, латын кәссісінде 100-ден аспайды. Орыс наборшігі (әріп тізіуші) өз тілінде 7500 әріп тізгенде, латын әрпімен жазылатұн полак, прансұз тілдерінде 5500 әріп теріп шығарады; татар наборшысы өз тілінде 5500 әріп тізгенде, өзге қазақ, өзбек сықылдылардың тілінде 4000-4200 әріп тереді, араб тілінде 3000 шамалы ғана тереді. Қазақ наборшігі латын әрпімен өз тілінде орыстар сықылды 7500-ді тереді. Латын әрпі жазуға да түрікшеден жеңілірек. Мыс., түрік әрпінің әрбіреуі төрт түрлі латындікі бір-ақ түрлі (Ъ). Және түрік жазуында әріптердің өте түстестері бар, мәселен (р, з), нүктесі қатадан қойылмай кетсе, айыруға болмай қалады. Латын әрпінің тағы бір қолайлы жағы – оның жазу машинасына керектігі. Осы кезде біз кеңселерде қазақ тілін жүргізбек болып отырмыз. Бұл заманда жазу машинасыз кеңсе істері саулап жүріп кетпек емес. Түрікше жазу машинасын шығару пікірі басталғанына 25 жыл болды, содан бері әлі бір жөнді машина шыққан жоқ. Міне осының бәрін салыстырғанда латын әрпін алсақ, әрі оқуға, жазуға жеңілдігі, әрі жұмысының оңайлығы көрініп тұр. Ал қаржы жағына келсек, 15 бұт әріппен 2 ½ бұт әріптің бағасы бір еместігі өзінен өзі белгілі. Латынша басылған кітап арзанға түспек, қызметкерлердің саны азайып оларға жұмасалтұн ақы да кемімек. Сондықтан біздің латын жазуын алудан қашуымыздың жөні жоқ». Н.Төрекүлұлы орыстардың латын жазуын алмай отырғанының себебін әдебиет кітаптары көп болғандықтан, оның бәрін қайта бастыру осы заманда қиын болып отырғанымен байланыстырады.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде түрік әліпбійін жақтаушылар – 1924 ж. 15 маусымдағы күндізгі мәжілісте баяндама жасаған А.Байтұрсынұлының ұстанымын қуаттап, пікір білдірушілер. Н.Төрекүлұлының баяндамасынан кейін күндізгі мәжілісте М.Дулатұлы, Е.Омарұлы, кешкі мәжілісте Х.Досмұхамедұлы, М.Тұрғанбайұлы, И.Арабаев сынды зиялылар да А.Байтұрсынұлын ұстанымын жақтап сөйлейді. М.Дулатұлы Н.Төрекүлұлының келтірген дәйектері түрік әріптерінің баспасын даралап алған жағдайда бұрынғы төрт түрі біреуге ғана айналатынын, сөйтіп, бұрынғысынан 4 есе кемійтінін, бір нөмірлік қазақша газетке латыншадан неше бұт әріп кетсе, түрікшеден де сонша кететінін; латыншаның ұясы қанша болса, түрікшенің де ұясы сонша болатынын, латыншада бас әріп (заглавная буква) бар, түрік әліпбійінде бас әріп болмағандықтан, түрікше ұя кем болатынын ескерте келіп, латынша әріптерді алуға біз қызығарлық жеңілдік де, арзандық та болмай қалатынын айтады. М.Дулатов: «Біздің қазақ жұртында аздықөпті ақ үстінен қара танитұндар – сауаттылар бар. Латын жазуын алатұн болсақ, бізде бір сауатты адам қалмақ емес, онда сауатсыздықты жоюдың орнына біз сауаттылықты жою жолына түспекпіз. Осы күні баспақана күшіміздің кемдігінен, қаржының тапшылығынан қолдағы азын-аулақ кітептерімізді бастыра алмай, газет,

журналдарымызды дұрыстап шығара алмай отырғанымызда, латыншаға түссек, бұрынғы мың машақатпен басылып шыққан азды-көпті әдебиеттерімізді қайта бастырудың өзі бізге жеңіл соқпайды, латын әрпі бізге қаржы ала келіп бермейді», – дей келіп, «Орыс ауырсынған нәрсені біздің оңай көруіміз ақылға сыймайды. Латын мәселесін көтеру бізге әлі ерте. Онан да күшімізге тимейтүн қолымыздан келетүн түрік әріптерін жеңілдетіп қолдана беруіміз керек», – деп қорытады. М.Дулатовтан кейін сөз алған Е.Омарұлы: «Қазаққа латын жазуын алуды ғылым жағынан тексерудің қажеттігі жоқ. «Латын әрпін аламыз» деу тек сыртына қызыққандық. Біз «Латынның әрпін аламыз» дегенше, «Йауропаның мәдениетін қалай аламыз?» деп кеңесуіміз керек. Мәдениетсіз біреудің іші қуыс тонын киюден пайда шамалы. Біз не нәрсенің де сәніне қызықпай, дәніне қызығуымыз керек. Латын әрпіне ентелегенше, біз қазіргі қолданып келе жатқан әріптерімізді түзетіп, баспақана қызметкерлеріміз – әріп түзеушілерді даярлап, баспа істерімізді жөндеуге кірісуіміз керек. Нәзір айтқандай, басқа түріктер 25 жылдан бері жазу машинасын дұрыстай алмай жүрген болса, біз қазір оны жасап, жазып та отырмыз. Әлде болса да орынсыз латыншаны ортаға салғанша өз әріптеріміздің кемшілігін толықтыралық, соны қолданалық. Бізде мәдениетке жеткізбей бөгеп жүрген түрік әліпбійі емес, сондықтан оны жазықсыз құрбан қылудың орны жоқ», – дейді. Кешкі мәжілісте сөз алған Х.Досмұхамедұлы, М.Тұрғанбайұлы, И.Арабаев сынды зиялылар да А.Байтұрсынұлын ұстанымын жақтайды.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезіндегі жазу ережелері – 1924 ж. 12-маусымдағы кешкі мәжілісте жазу ережелеріне арналған бірінші баяндама. Баяндаманы Е.Омарұлы жасайды. Баяндама 4 күнге жуық талқыланады. Талқылауға А.Байтұрсынұлы, Н.Төрекұлұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамбетұлы, Т.Шонанұлы, М.Мырзаұлы, М.Тұрғанбайұлы, М.Саматұлы, И.Арабайұлы, М.Жолдыбайұлы, Н.Бутовскийлер қатысады. Сиезде қазақ жазуына негіз болатын жүйе; қазақ тіліндегі дыбыстардың жіктелуі; «б», «д», «ғ», «г» дыбыстары; «к» мен «к», «ғ» мен «г» дыбыстарының табиғаты; у мен й дыбыстарының табиғаты; қазақ тіліндегі ымыра; «х», «ш», «ф», «һ» әріптері; сүйеу таяқ; бітеу буын ережесі т.б. мәселелер талқыланды. Әсіресе у, й дыбыстарының табиғаты талас тудырады. А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров сынды ғалымдар қазақша дыбыстарды дыбыс жүйесінше жіктегенде «у» мен «й» дауысты дыбыстарға жатпай, дауыссыз «р» мен «л»-ға қосылып кететінін, қазақша «тау», «мүйіз» сықылды сөздер бірсыпыра түрік халықтарында «тағ», «мүгіз» түрінде айтылатынын негізге ала отырып, «у» мен «й» дауыссыз екенін дәлелдегенмен, съезге қатысушылар арасында бірауыздылық болмағандықтан, бес кісіден (А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Е.Омарұлы, М.Мырзаұлы, Х.Досмағамбетұлы) құралған комиссия жасақталып, бұл мәселе арнайы талқыланады. Комиссияға А.Байтұрсынұлы төрағалық етеді. А.Байтұрсынұлы аяғы «уу», «ыу», «ый» болып тынатын сөздерге түрлі қосымшалар жалғап, оны дауысты дыбыстардың жұрнақ-жалғауымен салыстырғанда да, қай жағынан тексергенде де «у» мен «й» дыбыстарын дауысты деуге болмайтынын,